

پژوهشی در زیارتگاه‌های منسوب به جعفر طیار

احمد خامه یار^۱

چکیده

جعفر بن ابی طالب، پسرعموی گرامی پیامبر اسلام (ص) و برادر امیرالمؤمنین (ع)، در سال هفتم هجری در غزوه مؤته در سرزمین اردن امروزی به شهادت رسید. جعفر به سبب جایگاه معنوی و نحوه شهادتش، در میان مسلمانان از تقدس خاصی برخوردار است و با القاب «جعفر طیار» و «ذوالجناحین» شناخته می‌شود. همین مسئله باعث شده است که مزار جعفر طیار در محل شهادتش به یکی از مهم‌ترین زیارتگاه‌های مسلمانان در اردن تبدیل شود و در عین حال مزارهای دیگری منسوب به وی در مناطق مختلف (به‌ویژه در سوریه و ترکیه) به وجود آید. این نوشتار درصدد است تا با مطالعه و معرفی زیارتگاه‌های منسوب به جعفر طیار، تحلیلی بر پیدایش و تعدد آنها ارائه دهد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که برخی از زیارتگاه‌های منسوب به جعفر طیار (مانند زیارتگاه‌های اردن و عربستان)، مستقیماً با حوادث زندگی و شهادت وی در جنگ مؤته مرتبط‌اند؛ اما سایر مزارهای منسوب به جعفر در کشورهای دیگر (از جمله سوریه، ترکیه، عراق و افغانستان) جنبه نمادین داشته و بر اساس جایگاه قدسی و معنوی او در میان مردم این مناطق و تحت تأثیر باورها و اعتقادات آنان شکل گرفته‌اند.

واژگان کلیدی:

جعفر طیار؛ اهل بیت؛ زیارتگاه‌های اسلامی؛ اردن؛ سوریه؛ ترکیه؛ زیارت پژوهی

^۱ دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی از دانشکده الهیات دانشگاه تهران؛ عضو گروه تاریخ و سیره پژوهشکده حج و زیارت

مقدمه

جعفر بن ابی طالب بن عبدالمطلب، پسرعموی پیامبر اکرم(ص) و برادر گرامی امیر مؤمنان علی(ع)، فرزند فاطمه بنت اسد بود. بر اساس قول مشهور، او سومین فرزند ابوطالب و ده سال از امام علی(ع) بزرگتر بود (ابن سعد، ۱۹۸۵، ج ۱، ص ۱۲۱-۱۲۲؛ ابن عبدالبر، ۲۰۰۲، ص ۱۰۹). مورخان مسلمان جعفر را از نخستین کسانی دانسته‌اند که به پیامبر اسلام(ص) ایمان آورد. به روایتی، او سومین مرد مسلمان - پس از امام علی(ع) و زید بن حارثه - به شمار می‌آید که در نخستین سال بعثت اسلام آورد (سامانی، ۱۳۹۵، ج ۶، ص ۶).

جعفر در هجرت دوم مسلمانان به حبشه (سال چهارم یا پنجم بعثت)، به همراه همسرش اسماء بنت عمیس، به حبشه مهاجرت کرد و برخی از فرزندانش در آنجا متولد شدند. او سپس در سال هفتم هجری از حبشه به مدینه بازگشت (ابن سعد، ۱۹۸۵، ج ۴، ص ۳۴). گفته شده است که هنگام ورود جعفر به مدینه، هم‌زمان با فتح خیبر، پیامبر اکرم (ص) پیشانی او را بوسید یا او را در آغوش کشید و فرمود: «نمی‌دانم به کدام یک از این دو بیشتر مسرور شوم: آمدن جعفر یا فتح خیبر» (ابن سعد، ۱۹۸۵، ج ۴، ص ۳۵؛ بلاذری، ۱۹۹۶، ج ۲، ص ۲۹۸). در سال هشتم هجری، یک سال پس از بازگشت از حبشه، جعفر به فرمان پیامبر (ص) به‌عنوان یکی از فرماندهان سپاه اسلام برگزیده شد تا برای خون‌خواهی حارث بن عمیر، سفیر پیامبر (ص)، به جنگ رومیان در مؤته (اردن کنونی) برود. در این نبرد، پس از شهادت زید بن حارثه، جعفر پرچم را به دست گرفت و درحالی‌که دستانش قطع شده و زخم‌های متعددی برداشته بود، به شهادت رسید. منابع تاریخی، سن او را هنگام شهادت به‌طور متفاوت ۳۴، ۳۹ و ۴۱ سال ذکر کرده‌اند (سامانی، ۱۳۹۵، ج ۶، ص ۹).

پیامبر اکرم(ص) درباره جعفر فرمود: «جعفر در خلقت و اخلاق، شبیه من است.» همچنین از ایشان روایت شده است: «خداوند به جای دست‌های بریده جعفر، دو بال به او عطا کرد تا با آن‌ها در بهشت هر جا که خواهد، پرواز کند» (ابن سعد، ۱۹۸۵، ج ۴، ص ۳۶ و ۳۹؛ بلاذری، ۱۹۹۶، ج ۲، ص ۲۹۸؛ ابن عبدالبر، ۲۰۰۲، ص ۱۰۹). به همین دلیل، جعفر بن ابی‌طالب به دو لقب «ذوالجناحین» و «طیار» مشهور شده است (بلاذری، ۱۹۹۶، ج ۲، ص ۲۹۸؛ ابن عساکر، ۲۰۰۱، ج ۷۲، ص ۱۲۵). بر این اساس، آرامگاه او در منطقه مؤته اردن نیز از دیرباز زیارتگاه مهم مسلمانان بوده است.

نسبت جعفر بن ابی‌طالب با پیامبر (ص) و امیر مؤمنان علی (ع)، نقش او در حوادث تاریخ

صدر اسلام، به‌ویژه شهادتش در جنگ مؤته، و احادیث پیامبر (ص) درباره فضایل او، باعث شده است که جعفر طیار از تقدس و جایگاه معنوی ویژه‌ای در میان مسلمانان برخوردار باشد. این جایگاه در برخی از متون کهن و میراث روایی شیعه نیز بازتاب یافته است. برای نمونه، در کتاب منسوب به سلیم بن قیس، در متن احتجاج قیس بن سعد بن عبادہ علیه معاویہ بن ابی‌سفیان، به جایگاه ویژه جعفر طیار و فضیلت پرواز او با دو بال در بهشت اشاره شده است (هلالی، ۱۳۸۶، ص ۷۸۰). همچنین، در این کتاب، جعفر و حمزه در احادیثی منسوب به پیامبر (ص)، بهترین افراد امت پس از پنج تن آل عبا (همان، ص ۶۰۴) یا پس از ائمه معصومین (ع) (همان، ص ۶۸۷) و از سروران اهل بهشت دانسته شده‌اند (همان، ص ۸۵۷).

همچنین در میراث و ادبیات فرقه نصیریہ (یا علویان سوریه در زمان حاضر)، جعفر به‌عنوان برادر امام علی (ع)، از جایگاه قدسی ویژه‌ای برخوردار است. برای نمونه، شیخ سلیمان الاحمد (۱۲۸۸-۱۳۶۳ق)، از علمای متأخر علویان سوریه، در شرح بیتی از مکزون سنجاری که در آن به طالب، عقیل و جعفر، فرزندان ابوطالب، اشاره کرده است، می‌نویسد: «به عقیل، در خشکی، و به جعفر، در دریا استغاثه می‌شود» (سنجاری، بی‌تا، ص ۴۷۳). همچنین، مصحح دیوان منسوب به حسین بن حمدان خصیبی، عبارت «الدجاجات العشر» را - که در چندین بیت این دیوان آمده - تعبیری نمادین برای شخصیت‌هایی حقیقی دانسته است که جعفر، عقیل و طالب از جمله آنان‌اند (خصیبی، بی‌تا، ص ۸۴).

از نظر تاریخی، تقریباً مسلم و قطعی است که مدفن و مزار جعفر بن ابی‌طالب در منطقه مؤته، در همان مکانی که به شهادت رسید، در کشور اردن کنونی قرار دارد. با این حال، بررسی‌های کتابخانه‌ای و میدانی، و نیز جست‌وجو در فضای مجازی نشان می‌دهد که افزون بر زیارتگاه مشهور و معتبر جعفر طیار در اردن، اماکن و مزارهای متعددی منسوب به وی در چند کشور دیگر از جمله سوریه، ترکیه و عراق وجود دارد. در مقاله پیش‌رو، تلاش شده است تا با شناسایی و معرفی زیارتگاه‌های منسوب به جعفر طیار در اردن و سایر سرزمین‌های اسلامی، چرایی تنوع مزارهای منسوب به وی مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد. شایان ذکر است که نگارنده این سطور در سال‌های حضور خود در سوریه (۱۳۸۵-۱۳۸۶ش)، از شماری از مزارهای منسوب به جعفر طیار در این کشور بازدید میدانی به‌عمل آورده است، اما به‌دلیل محدودیت زمانی، موفق به بازدید از سایر زیارتگاه‌های وی نشده و لذا به تحقیق کتابخانه‌ای درباره آن‌ها اکتفا کرده است.

۱. زیارتگاه‌های جعفر طیار در اردن

۱-۱. مقبره و زیارتگاه جعفر طیار در روستای مزار - کرک

در روستای «مزار جنوبی»، واقع در ۱۳ کیلومتری جنوب شهر کرک و ۱۴۰ کیلومتری جنوب شهر عمان - پایتخت اردن - مجموعه آرامگاهی بزرگی وجود دارد که حاوی قبور سه تن از شهدای جنگ مؤته است: جعفر بن ابی طالب، زید بن حارثه (فرزندخوانده رسول خدا (ص))، و عبدالله بن رواحه (از صحابه جلیل‌القدر پیامبر (ص)). این مجموعه، در حال حاضر، وسیع‌ترین و مشهورترین زیارتگاه کشور اردن به شمار می‌آید. زیارتگاه جعفر طیار و دو شهید دیگر مؤته، از سده‌های نخستین اسلامی شناخته شده و پابرجا بوده است. قدیمی‌ترین شاهد موجود در این زیارتگاه، لوح مزار کهن روی قبر جعفر طیار است که حاوی کتیبه‌ای به خط کوفی است. هرچند این کتیبه فاقد تاریخ است، اما با توجه به شیوه خط آن، قدمت آن را می‌توان به سده‌های چهارم و پنجم هجری نسبت داد. متن کتیبه به شرح زیر است: «هذا قبر جعفر بن ابی طالب ذی الجناحین الطیار فی الجنّة صلوة الله علیه وسلّم» (توصیف و بازخوانی متن کتیبه بر اساس تصویر منتشر شده از آن در: نزّهة البیت المقدس والشام والاردن، بی‌تا، ص ۱۵۹).

بسیاری از جغرافی‌دانان مسلمان، از سده چهارم به بعد، در نوشته‌های خود به قبر جعفر طیار و گاه دو شهید دیگر مؤته اشاره کرده‌اند. از کهن‌ترین شواهد، اشاره بشّاری مقدسی در نیمه دوم قرن چهارم به وجود قبر جعفر طیار و عبدالله بن رواحه در مؤته است (بشّاری مقدسی، بی‌تا، ص ۱۷۸). تقریباً در همین دوره، حسن بن احمد مهلبی (د. ۳۸۰ق)، جغرافی‌دان دوره فاطمی، در کتاب مفقود خود مسالک و ممالک، از قبر جعفر طیار در مؤته یاد کرده است (مهلبی، بی‌تا، ص ۱۰۵). در سده پنجم، ابوعبید بکری اندلسی نوشته است: «در مؤته، قبر جعفر بن ابی‌طالب است، و روی آن مسجدی بزرگ قرار دارد. نزدیک آن، قبر عبدالله بن رواحه است که محراب‌هایی برای نماز دارد. همچنین در نزدیکی آن، قبر زید بن حارثه قرار گرفته است» (بکری، بی‌تا، ج ۱، ص ۴۱۹). در سده هشتم، صفی‌الدین بغدادی (د. ۷۳۹ق) نیز به قبور سه شهید مؤته و وجود ساختمان‌هایی مستقل روی قبر هر یک از آنان اشاره کرده است (صفی‌الدین بغدادی، بی‌تا، ج ۳، ص ۱۳۳۰).

در سده‌های میانی، مزار جعفر طیار در مسیر کاروان‌های حج قرار داشت که از شام به بیت‌الله‌الحرام می‌رفتند. برخی منابع تاریخی، گزارش‌هایی از توقف این کاروان‌ها در مزار مذکور

روایت کرده‌اند. به‌عنوان نمونه، ملک الظاهر بیبرس (حکومت: ۶۵۸-۶۷۶ق)، در بازگشت از سفر حج خود، در آخرین روز ذی‌الحجه سال ۶۶۷ق، در مشهد جعفر طیار توقف کرد و سپس وارد شهر کرک شد (مقریزی، بی‌تا، ص ۱۲۳). شواهد تاریخی نشان می‌دهد که زیارتگاه جعفر طیار در دوره‌های ایوبی و مملوکی اهمیت ویژه‌ای داشته و مورد توجه شماری از پادشاهان و امرای این دوره قرار گرفته است. برای مثال، شماری از مورخان دوره مملوکی از توسعه مشهد جعفر طیار و افزودن اوقاف به آن توسط ملک الظاهر بیبرس سخن گفته‌اند (یونینی، ۱۹۵۴، ج ۳، ص ۲۵۹؛ صفدی، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۲۱۳).

از دیگر شواهد، دفن برخی از امرا و پادشاهان این دوره در نزدیکی مزار جعفر طیار است. به‌عنوان نمونه، امیر عمادالدین داوود بن موسک (د. ۶۴۴ق) از دوره ایوبی در نزدیکی مزار شهدای مؤته دفن شد (ابن کثیر، ۱۹۹۷، ج ۱۷، ص ۲۹۰). همچنین ملک السعید ناصرالدین محمد برکه (حکومت: ۶۷۶-۶۷۸ق)، فرزند ملک الظاهر بیبرس، پس از مرگ در سال ۶۷۸ق، ابتدا در کنار مزار جعفر طیار به خاک سپرده شد و سپس در سال ۶۸۰ق، به دمشق منتقل و کنار قبر پدرش در مدرسه ظاهریه دفن شد (یونینی، ۱۹۵۴، ج ۴، ص ۳۳؛ ابن کثیر، ۱۹۹۷، ج ۱۷، ص ۵۶۲). امروزه در فاصله ۶۰ متری شمال مزار جعفر طیار، دو بنای تاریخی از دوره مملوکی وجود دارد که تقریباً به صورت قرینه در مقابل یکدیگر ساخته شده‌اند. هر یک از این بناها دارای اتاقی گنبددار با گنبد نیم‌کروی، ایوان و مناره‌ای مدور است. بنای شرقی، به استناد کتیبه سردر گنبد، مقبره امیر بهادر بن عبدالله بدری ملکی ناصری، والی مملوکی شهر کرک است که در سال ۷۲۷ قمری، در دوره سوم حکومت سلطان محمد بن قلاوون (۷۰۹-۷۴۱ق) ساخته شده است (المومنی، ۲۰۱۰، ص ۱۳۹-۱۶۹).

متن کتیبه سردر این بنا چنین است:

«بسم الله الرحمن الرحيم أنشأ هذه التربة المباركة العبد الفقير الى رحمة القدير رجاء لرحمة

الله

ورضوانه مستشفعاً عنده بجيرانه بهادر البدری الملکی الناصری نائب السلطنة المعظمة

بالکرک والشوبک

المحروستین وکان الفراغ منه فی الثانی من ذی الحجة عام سبعة وعشرين وسبعمائه»

به نظر می‌رسد بنای غربی نیز همانند مقبره مقابل خود دارای کتیبه‌ای بوده که از جای خود کنده شده و اکنون مفقود است. با این حال، با استناد به شکل معماری آن، می‌توان گفت این بنا در

اصل مدرسه‌ای دینی از دوره مملوکی بوده که به دست امیر بهادر بن عبدالله بدری، هم‌زمان با ساخت مقبره وی، در نیمه اول سده هشتم ساخته شده است. این بنا تا به امروز نیز از سوی وزارت اوقاف اردن به‌عنوان مدرسه علوم دینی مورد استفاده قرار دارد (المومنی، ۲۰۱۴، ص ۲۱۸-۲۴۰).

در دوره عثمانی، توجه به ساختمان زیارتگاه جعفر طیار ادامه یافت؛ به‌گونه‌ای که کتیبه‌ای از این دوره بیانگر بازسازی آن توسط قهرمان سیفی افندی در سال ۱۳۳۱ قمری است. متن این کتیبه چنین است:

«بسم الله الرحمن الرحيم. قد تجدد بناء هذا الضريح المبارك بسعي العبد الفقير الى رحمة مولاه القدير، وكيل متصرف الكرك، النائب قهرمان سیفی افندی، وذلك في جمادى الاولى سنة ۱۳۳۱ هـ متولى مصطفى الجعفرى» (الآثار الاسلامیة فی بلدتي مؤتة والمزار، ۱۹۸۹، ص ۱۰۷۴). در فاصله سال‌های ۱۹۳۰ تا ۱۹۳۴ میلادی، به دستور ملک عبدالله اول، فرزند ملک حسین پادشاه اردن (حکومت: ۱۹۲۱-۱۹۵۱م)، ساختمانی بزرگ روی قبر جعفر طیار و دو گنبد کوچک‌تر و منفصل از یکدیگر بر روی قبور زید بن حارثه و عبدالله بن رواحه ساخته شد (همانجا).

در اواخر قرن بیستم میلادی، وزارت اوقاف اردن زیارتگاه جعفر را توسعه داد و آن را به ساختمانی یکپارچه، جدید و وسیع تبدیل کرد که دارای صحن، ایوان و رواق‌هایی بود و دو زیارتگاه زید بن حارثه و عبدالله بن رواحه را نیز دربر گرفت. در چند دهه اخیر، زیارتگاه جعفر طیار همانند شمار دیگری از مشاهد اهل بیت (ع) در شام و مصر، مورد توجه جامعه بهره‌های هند (شاخه‌ای از اسماعیلیان مستعلوی) قرار گرفته است. در این سال‌ها، به اهتمام محمد برهان‌الدین، داعی مطلق پیشین بهره‌ها، دو ضریح با پوشش نقره روی قبور جعفر طیار و زید بن حارثه نصب شد. کتیبه روی در ضریح جعفر بیانگر آن است که کار ساخت و نصب آن در سال ۱۴۲۰ قمری به پایان رسیده است.

ضریح جعفر طیار به شکل مربع است و هر ضلع آن سه پنجره مشبک طاق‌دار دارد. سقف ضریح دارای گنبد شیاردار کوچکی است. روی بدنه ضریح، بالای پنجره‌های مشبک، نواری عریض با تزئینات گیاهی برجسته دیده می‌شود که در میان آن، دایره‌ای با عبارت سیدنا جعفر الطیار ذو الجناحین رضوان الله علیه به خط کوفی تزئینی قرار دارد. بخش فوقانی ضریح نیز دارای کتیبه‌های قرآنی به خط ثلث و یک تاج کنگره‌دار در بالای آن است (خامه‌یار، ۱۳۹۳ الف، ج ۳، ص ۳۸۵).

۲-۱. مشهد جعفر طیار در روستای مؤته - کرک

روستای مؤته، واقع در ۱۲ کیلومتری جنوب شهر کرک، همان‌گونه که از نامش پیداست، محل وقوع جنگ مؤته بوده است. در این روستا، ویرانه‌های بنایی تاریخی از دوران اسلامی به چشم می‌خورد که به نام «مشهد» شناخته می‌شود و محل شهادت جعفر طیار به شمار می‌آید. در فاصله حدود ۵۰۰ متری از این بنا، مسجدی به نام عبدالله بن رواحه قرار دارد. ظاهراً ساختمان کنونی این مسجد در محل زیارتگاه دیگری بنا شده که پیش‌تر، محل شهادت وی در جنگ مؤته محسوب می‌شد.

مشهد جعفر طیار امروزه شامل بقایای بنایی ویران از دوره ایوبی یا مملوکی است که گذر زمان آن را به تلی از سنگ و خاک تبدیل کرده و تنها یکی از طاق‌های آن همچنان باقی مانده است. کاوش‌های بخش آثار اسلامی وزارت اوقاف اردن در این مکان، تمامی بقایای بنا را از زیر خاک بیرون آورد. مشخص شد که طاق موجود، یکی از چهار طاق اصلی بنا بوده و بنا دارای گنبدی بر فراز آن، محرابی در ضلع جنوبی، ورودی‌ای در ضلع شمالی و اتاق‌هایی در همین ضلع بوده است. همچنین، در میانه بنا، قبری نمادین به‌عنوان محل شهادت جعفر طیار ایجاد شده است (الآثار الاسلامیة فی بلدتی مؤته والمزار، ۱۹۸۹، ص ۱۰۷۲-۱۰۷۳).

۲. زیارتگاه‌های جعفر طیار در سوریه

۲-۱. مزار بنی‌هاشم در کوه جعفر طیار - قرداحه

در حدود ۲۰ کیلومتری جنوب شرقی شهر قرداحه-از شهرهای علوی نشین و زادگاه حافظ اسد- در استان لاذقیه سوریه، زیارتگاهی موسوم به «بنی‌هاشم» بر فراز کوهی به نام جعفر طیار قرار دارد. این کوه، که ارتفاع آن ۱۴۲۸ متر از سطح دریاست، از بلندترین قله‌های کوهستان لاذقیه در غرب سوریه است و از سمت شرق، با شیب تندی، به جلگه «الغاب» (جلگه رود عاصی) اشراف دارد. این کوه در گذشته «جبل الشعرة» نامیده می‌شد و در دوره‌های اخیر، به‌واسطه وجود قبری منسوب به جعفر طیار در زیارتگاه، به کوه جعفر طیار تغییر نام داده است (المعجم الجغرافی، ۱۹۹۰، ج ۲، ص ۶۷۸).

در این زیارتگاه، پنج قبر نمادین منسوب به شخصیت‌های بنی‌هاشم وجود دارد: حمزه بن عبدالمطلب؛ طالب، عقیل و جعفر، فرزندان ابوطالب؛ و فردی به نام «عبدالملک». چهار شخصیت نخست، چهره‌های تاریخی شناخته‌شده از خاندان بنی‌هاشم هستند؛ اما شخصیت «عبدالملک» در

منابع تاریخی دیده نمی‌شود و حتی متولیان مزار نیز اطلاعات چندانی درباره او ندارند. به نظر می‌رسد که «عبدالملک» همان غلام جعفر طیار باشد که علویان سوریه از او با تعبیر «ملک» (فرشته) یاد می‌کنند (خامه‌یار، ۱۳۹۳، ص ۷۹-۸۲).

زیارتگاه بنی‌هاشم در کوه جعفر طیار به دست شیخ خلیل بن معروف نملیه (متوفی ۱۲۳۱ ق)، از برجسته‌ترین رجال دینی علویان، ساخته شده است. بنا بر روایت، شیخ خلیل در خواب، جعفر طیار را دید که دستور ساخت این مزار را به او داد. او نیز به ساخت این زیارتگاه در قله کوه «شعره» (جعفر طیار کنونی) اقدام کرد (خونده، ۲۰۰۴، ص ۱۴۸). متولیان کنونی زیارتگاه از مشایخ طایفه «نمیلان»، طایفه بنیان‌گذار مزار، هستند (همان، ص ۱۳۴).

بر اساس دو کتیبه سنگی موجود در زیارتگاه، بخش‌هایی از ساختمان آن در سال‌های ۱۲۶۶ و ۱۳۸۰ ق بازسازی شده است. ساختمان زیارتگاه از قالب‌های سنگی زردرنگ ساخته شده و شامل چهار اتاق مسقف با طاق‌های سنگی است که به صورت متصل در یک راستای جنوبی - شمالی قرار گرفته‌اند. این اتاق‌ها از سمت شرق به حیاطی طولانی و کم‌عرض باز می‌شوند. ورودی بیرونی زیارتگاه در ضلع جنوبی حیاط و ورودی اتاق‌ها در امتداد ضلع غربی حیاط قرار دارد. اتاق‌ها از سمت غرب نیز به سالی طولانی متصل هستند که سقف آن با هشت گنبد شلجمی پوشیده شده است.

در اتاق اول (جنوبی) زیارتگاه، سه قبر نمادین منسوب به حمزه بن عبدالمطلب و طالب و عقیل، فرزندان ابوطالب، از شمال به جنوب قرار گرفته‌اند. این قبرها، صندوقی شکل و سنگی، با ارتفاعی بیش از یک متر، و با پارچه‌های سبز پوشیده شده‌اند. بر سر در اتاق، کتیبه‌ای سنگی وجود دارد که تاریخ ساخت اتاق را در سال ۱۲۶۶ ق نشان می‌دهد. متن کتیبه چنین است:

"فی سنة الف ومائتين وستاً وستين قد عمر اولاد عبد المطلب الفخام الحقیق لله تعالى حبيب عیسی علی معروف النملة علی ترسیم الشیخ خلیل فالفضل للسابق جزاهم الله خیراً اجمعین".

اتاق دوم در ضلع شمالی اتاق نخست قرار دارد و پلان آن مربعی است. در این اتاق، صندوق قبر منسوب به جعفر طیار دیده می‌شود. اتاق سوم، که دارای پلان مستطیلی است، قبری ندارد؛ اما در ضلع غربی آن، ورودی سالن طولانی ضلع غربی زیارتگاه قرار دارد. در اتاق چهارم (شمالی‌ترین اتاق مزار)، صندوق قبر منسوب به «عبدالملک» دیده می‌شود که طبق کتیبه سنگی سر در آن، در سال ۱۳۸۰ ق ساخته شده است. متن کتیبه چنین است:

«علی ما أسس سیدنا الشیخ خلیل بن معروف قدسه الله جدّد بناء هذا المقام الشریف الشیخ

کامل سلیم معروف وأخوته أجزل الله ثوابهم سنه ۱۳۸۰» (خامه‌یار، ۱۳۹۳، ص ۸۲-۸۳). زیارتگاه بنی‌هاشم از مشهورترین زیارتگاه‌های علویان سوریه در مناطق کوهستانی لاذقیه به شمار می‌آید و نزد آنان از تقدس و جایگاه معنوی بالایی برخوردار است. موقعیت طبیعی این زیارتگاه، که در یکی از بلندترین نقاط کوهستان لاذقیه قرار گرفته، به صورت نمادین جایگاه بالاتری نسبت به سایر زیارتگاه‌های این مناطق دارد. وجود قبور منسوب به حمزه سیدالشهداء، جعفر طیار و برادران امام علی (ع) در این مکان، بر اهمیت و تقدس آن می‌افزاید.

۲-۲. مزار جعفر طیار - بین لاذقیه و رأس البسیط

زیارتگاه دیگری منسوب به جعفر طیار در سوریه، بر فراز کوه بلندی در سمت چپ جاده شهر لاذقیه به منطقه رأس البسیط و در غرب منطقه قسطل معاف قرار دارد. بیشتر مناطق اطراف مزار پوشیده از جنگل‌های کاج است و زیارتگاه چشم‌اندازی بسیار زیبا به جنگل‌های اطراف و سواحل دریای مدیترانه دارد. این زیارتگاه از طریق جاده آسفالت به جاده اصلی متصل است و با ده دقیقه پیاده‌روی از جاده اصلی می‌توان به آن رسید.

ساختمان زیارتگاه شامل اتاقی کوچک با پلان مربعی است که برای ورود به آن باید از اتاق مستطیل‌شکل بزرگی عبور کرد. اتاق اصلی زیارتگاه دارای گنبدی نیم‌کره‌ای و سفیدرنگ است و نمای بیرونی دیوارهای ساختمان از قالب‌های سنگی مرمر سفید ساخته شده است. در میان اتاق اصلی، قبری برجسته از زمین قرار دارد که با پارچه‌های سبزرنگ به صورت نامنظم پوشیده شده است. بر فراز کوه بلند دیگری نزدیک این زیارتگاه نیز مزاری منسوب به حمزه سیدالشهداء قرار دارد (همان، ص ۸۳-۸۵).

۲-۳. مزار جعفر طیار - صافیتا

این مزار در ورودی روستای «ضهر العامودا» و در فاصله حدود یک کیلومتری شهر صافیتا قرار دارد. شهر صافیتا، شهری تاریخی و کوچک است که در فاصله حدود ۳۰ کیلومتری جنوب شرقی طرطوس، یکی از بنادر و شهرهای ساحلی مهم سوریه، واقع شده است. این شهر به برج سنگی عظیم آن با ارتفاع ۲۸ متر، که از باقی‌مانده‌های یکی از قلعه‌های دوران جنگ‌های صلیبی است، شهرت دارد.

ساختمان زیارتگاه جدید و شامل اتاقی نسبتاً وسیع با پلان مستطیلی است که گنبدی نیم‌کره‌ای و سفیدرنگ با گردنی هشت‌ضلعی بر فراز آن قرار دارد. در میانه اتاق، قبری با نمای

سنگ مرمر و ارتفاعی حدود ۱,۵ متر دیده می‌شود که روی آن تاریخ ۱۴۱۹ ق ثبت شده است. بر سردر مزار که در ضلع شمالی بنا قرار دارد، عبارت زیر روی سنگ نوشته شده است:

"الفتاحه - تشریفه سیدنا الملك جعفر الطيار".

وجود عبارت «تشریفه» در این کتیبه بر نمادین بودن این زیارتگاه دلالت دارد (همان، ص ۸۵).

۲-۴. مزار جعفر طیار - بین طرطوس و صافیتا

این زیارتگاه بر فراز تپه‌ای سرسبز و پر از درخت در کنار جاده طرطوس - صافیتا و نزدیک روستای «خربة المعزة» قرار دارد. ساختمان زیارتگاه کاملاً جدید و از بلوک‌های سیمانی ساخته شده است. اتاق اصلی مزار با پلان مربع، دارای گنبدی نیم‌کره‌ای سفیدرنگ با گردنی هشت‌ضلعی است. ورودی مزار در ضلع شمالی آن قرار دارد و بر روی آن کتیبه سنگی جدیدی حاوی چند بیت شعر نصب شده است. در میانه اتاق، قبر برجسته‌ای از زمین قرار دارد که با پارچه‌های سبزرنگ پوشیده شده است. در کنار مزار، اتاق دیگری وجود دارد که ظاهراً به‌عنوان آشپزخانه زائران مورد استفاده قرار می‌گیرد (همان، ص ۸۵-۸۶).

۲-۵. مزار جعفر طیار در کوه منخر - استان رقه

برخلاف زیارتگاه‌های پیشین که در دل کوهستان‌های سرسبز لاذقیه در غرب سوریه قرار دارند، مزاری دیگر منسوب به جعفر طیار در شرق این کشور و در استان رقه، حوزه رود فرات، واقع شده است. این مزار بالای کوه «منخر غربی»، حدود ۲۰ کیلومتری شمال شرقی شهر رقه، قرار دارد. (در شرق رقه، دو کوه آتشفشانی به نام «منخر» - به فاصله حدود ۱۰ کیلومتر از یکدیگر - وجود دارند که میان اهالی منطقه به «کوه‌های منخر غربی» و «منخر شرقی» شناخته می‌شوند؛ بنگرید: العزوه، ۲۰۰۹). کوه مذکور آتشفشان خاموشی با ارتفاع کم است که دارای دهانه‌ای وسیع در سمت شمال و چند قله و تپه در جنوب است. مزار جعفر طیار بر فراز یکی از تپه‌های جنوبی دهانه آتشفشان قرار دارد. مسیر رسیدن به مزار نیازمند حدود ۲۰ دقیقه کوه‌نوردی از پای کوه تا بالای آن است.

این مزار فاقد هرگونه ساختمان و گنبد است و تنها از توده‌ای از سنگ‌های طبیعی کوهستانی و آتشفشانی تشکیل شده است که به‌طور نامنظم روی هم چیده شده‌اند و قبری دوزنقه‌مانند را پدید آورده‌اند. اطراف قبر، دیواره‌ای کم‌ارتفاع و مربعی‌شکل از سنگ‌های طبیعی وجود دارد. بر

سر قبر، قطعه آهنی بزرگ قرار داده شده که احتمالاً به عنوان نشانه برای زائران از پای کوه استفاده می‌شود (خامه‌یار، ۱۳۹۳، ص ۸۶-۸۷).

در منابع تاریخی، اشاره‌ای به این مزار دیده نمی‌شود و اطلاعاتی درباره زمان پیدایش آن در دست نیست. با این حال، در میان اهالی منطقه، داستان‌ها و باورهای عامیانه‌ای درباره این مزار رایج است. از جمله اینکه در زمان‌های بسیار دور، کبوترها قبر جعفر طیار را به این محل آورده و در کوه منخر قرار داده‌اند (العزو، ۲۰۰۹). باور دیگری می‌گوید که پس از شهادت جعفر طیار در جنگ مؤتة، جسد او مدتی در آسمان پرواز کرد تا اینکه بر کوه منخر فرود آمد (الحمیدی، ۲۰۰۷). این باورهای عامیانه برای مردم محلی، قابل پذیرش‌تر از استدلال‌های تاریخی است.

۲-۶. سایر زیارتگاه‌ها

در روستاهای متعددی در منطقه کوهستان‌های لاذقیه در غرب سوریه، مزاراتی برای جعفر طیار گزارش شده است. این مزارات، عموماً با عبارت «تشریفه» شناخته می‌شوند. متأسفانه نگارنده موفق به بازدید از این مزارات نشده است.

۱. مزار جعفر طیار در روستای «حرف المسیتره»: این روستا نزدیک قرداحه (استان لاذقیه) قرار دارد.

۲. مزار جعفر طیار در روستای «عین شقاق»: این روستا از توابع شهر جبله (استان لاذقیه) است.

۳. مزار جعفر طیار در روستای «بصیره الجرد»: این روستا از توابع صافیتا (استان طرطوس) است. این مزار شامل چهار گنبد متصل به یکدیگر است که سه گنبد دیگر، مزاراتی منسوب به شخصیت‌های علوی نظیر شیخ برهان، شیخ سلمان بیصین، و شیخ خلیل النمیلی را در خود جای داده است (اطلاعات مأخوذ از صفحات فیس‌بوک وابسته به علویان سوریه).

۴. مزار جعفر طیار در روستای «عجر»: این روستا در منطقه جولان (جنوب غربی سوریه) و در حال حاضر تحت اشغال رژیم صهیونیستی قرار دارد. اهالی این روستا از فرقه علویان (نصیری) هستند. (صفحه فیس‌بوک Arap Aleviliği، بی تا)

این مزارها، هرچند از نظر تاریخی کمتر قابل استنادند، اما در باورهای عمومی و مناسک محلی اهمیت ویژه‌ای دارند.

۳. زیارتگاه‌های جعفر طیار در سایر کشورها

۳-۱. عربستان

در سرزمین حجاز (امروزه در غرب عربستان سعودی)، که زیستگاه اصلی جعفر طیار بوده، گزارش‌هایی تاریخی درباره خانه‌های منسوب به وی در مکه و مدینه گزارش شده است که امروزه در نتیجه نوسازی‌ها و تحولات معماری این دو شهر مقدس، نشانی از این خانه‌ها به‌جا نمانده است. تنها اشاره تاریخی به وجود خانه جعفر طیار در مکه مکرمه را ابن جبیر (د. ۶۱۴ق) گزارش داده است (ابن جبیر، رحلة ابن جبیر، ص ۹۳). اما تقی‌الدین فاسی (د. ۸۳۲ق) با اشاره به مکان معروف به محل تولد امام جعفر صادق (ع) در مکه، نوشته است که این مکان به محل تولد جعفر طیار نیز شناخته می‌شود. (فاسی، شفاء الغرام بأخبار البلد الحرام، ج ۱، ص ۵۱۴).

همچنین جعفر طیار در مدت نسبتاً کوتاه زندگی خود در مدینه منوره، پس از بازگشت از حبشه و پیش از شهادت در مؤتة، خانه‌ای در این شهر داشت که رسول خدا (ص) نقشه آن را کشیده بود (ابن نجار، ۲۰۰۶، ص ۳۰۶؛ سمهودی، ۲۰۰۱، ج ۲، ص ۲۵۶). گویا این خانه در شرق خانه عباس بن عبدالمطلب و مشرف به ضلع جنوبی مسجدالنبی قرار داشت (عبدالغنی، ۱۹۹۷، ص ۷۷). عمر بن خطاب برای توسعه مسجد، نیمی از مساحت آن را به صد هزار دینار یا درهم خریداری و به مسجد افزود (ابن نجار، ۲۰۰۶، ص ۳۰۵-۳۰۶؛ سمهودی، ۲۰۰۱، ج ۲، ص ۲۳۹). گفته شده است که عثمان بن عفان نیز نیمی از آن را خریداری کرده و به مسجد افزوده است؛ بنابراین، سمهودی احتمال داده است که هر یک از این دو خلیفه، نیمی از خانه را خریداری کرده‌اند (سمهودی، ۲۰۰۱، ج ۲، ص ۲۵۶).

در برخی منابع شیعه، خطبه‌ای از امیر مؤمنان (ع) نقل شده است که در آن، الحاق خانه جعفر طیار به مسجدالنبی را از موارد مخالفت خلفای پیشین با سنت پیامبر (ص) دانسته و بیرون آوردن این خانه از فضای مسجد و بازگرداندن آن به وارثانش را آرزو کرده است (طبرسی، ۱۹۶۶، ج ۱، ص ۳۹۲؛ هلالی، ۱۳۸۶، ص ۷۲۰). همچنین از روایت دیگری از حضرت علی (ع) چنین برداشت می‌شود که تخریب خانه جعفر و افزودن آن به مسجد، به دستور عمر بن خطاب و بدون پرداخت هیچ مبلغی به فرزندان جعفر انجام شده است (هلالی، ۱۳۸۶، ص ۶۸۰).

۳-۲. عراق

در کشور عراق یک مزار برای جعفر طیار شناخته شده است که در میان نخلستانی در سمت

شمالی جاده شهر حله به قاسم، در استان بابل قرار دارد. این مزار به عنوان «مقام» شناخته می‌شود و در باور اهالی می‌تواند محل نماز خواندن یا گذرگاه جعفر طیار باشد. ساختمان مزار شامل اتاقی به مساحت ۴×۶ متر است که بر فراز آن گنبدی بزرگ قرار دارد و درون سالن بزرگ‌تری واقع شده است (الخفاجی، ۱۳۹۲، ص ۱۳۱). درباره قدمت تاریخی و چگونگی پیدایش این مزار، اطلاعات بیشتری در دست نیست.

۳-۳. ترکیه

در کشور ترکیه نیز چند مزار منسوب به جعفر طیار گزارش شده است. برخی از این مزارها در استان هاتای^۱ (انطاکیه) قرار دارد که از نظر جغرافیایی امتداد طبیعی کوهستان‌های لاذقیه به شمار می‌آید. این منطقه تا پیش از دوره اشغال سوریه به دست فرانسه، بخشی از خاک سوریه بود و در این دوره به ترکیه الحاق شد. معمولاً در تابلوهای نصب‌شده بر مزارهای جعفر طیار در این استان، مانند مزارهای وی در مناطق ساحلی سوریه، از او با تعبیر «ملک» و از مزار با تعبیر «تشریفه» یاد شده است. از میان این مزارها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. مزار جعفر طیار در شهر سمعان‌داغ^۲ (سویدیه سابق) نزدیک ساحل مدیترانه.
 ۲. مزار جعفر طیار در محله Gümüşgöze در منطقه دفنه^۳، در جنوب شهر هاتای (انطاکیه سابق). در این مزار، در کنار قبر منسوب به جعفر، دو قبر دیگر در طرفین آن قرار دارد که یکی به حضرت خضر (ع) و دیگری به «نبی حمزه» یا در واقع حضرت حمزه سیدالشهدا منسوب است (صفحه فیس‌بوک Arap Aleviliği).
 ۳. مزار جعفر طیار در کنار رود سیحان، در روستای کارایوسف‌لو^۴ در جنوب شهر آدانا.
- افزون بر مزارهای استان انطاکیه، که به نظر می‌رسد با حضور علویان (نصیری) در این منطقه مرتبط باشد، مزارهای دیگری نیز منسوب به جعفر طیار در سایر مناطق ترکیه وجود دارد که ظاهراً ارتباطی با علویان ندارند. از جمله این موارد، مسجد و مزار جعفر طیار در محله زیروه^۵

^۱ Hatay

^۲ Samandağ

^۳ Defne

^۴ Karayusuflu

^۵ Zirve

شهر هانی، در استان دیاربکر، و مزار جعفر طیار در شهر سیوری حصار، ۱۰ در استان اسکی شهر ۲ است. از نظر تاریخی، ارتباط جعفر طیار با این مزارات بعید به نظر می‌رسد.

۳-۴. افغانستان

در افغانستان، قدمگاه‌هایی منسوب به جعفر طیار وجود دارند که اطلاعات چندانی از آنها در منابع موجود یافت نشده است. این قدمگاه‌ها عبارت‌اند از:

۱. قدمگاه جعفر طیار در کوه صاف، منطقه ترکستان: این قدمگاه در جنوب ولایت سرپل و جنوب غربی سانچارک، در حدفاصل سرحدات بخاب و سانچارک، واقع شده است. سبحان‌قلی‌خان (حکومت: ۱۰۹۱-۱۱۱۴ق)، امیر ازبک از سلسله اشترخانیان، در قطعه شعری که در وصف کوه صاف سروده است، به این قدمگاه اشاره کرده و نشان می‌دهد که این مکان دست‌کم از سده یازدهم هجری وجود داشته است (میر حسینی، ۱۳۸۸).

۲. زیارت یا قدمگاه جعفر طیار در روستای پشت مزار، دره سرچشمه: این زیارتگاه در ولسوالی جلریز، ولایت میدان وردگ، و در ۷۵ کیلومتری غرب کابل واقع شده است. قدمگاه مذکور در دوره حکومت عبدالرحمان‌خان، امیر افغانستان (حکومت: ۱۲۹۷-۱۳۱۸ق)، ساخته شده است («دره سرچشمه میدان وردگ»، ۱۴۰۲).

نتیجه‌گیری

با صرف‌نظر از اماکن (خانه‌های) منسوب به جعفر طیار در مکه و مدینه که یکی از آنها در همان سال‌های اولیه صدر اسلام به مسجدالنبی ملحق شده و دیگری به امام صادق (ع) نیز نسبت داده شده است، از میان زیارتگاه‌های متعدد منسوب به جعفر طیار در کشورهای اسلامی، تنها دو زیارتگاه در کشور اردن به حضور تاریخی و شهادت وی در جنگ مؤته مرتبط است. این دو زیارتگاه از اصالت و اعتبار تاریخی برخوردارند؛ یکی از آنها در محل شهادت وی و دیگری در محل دفن وی ساخته شده است. شواهد مادی و باستان‌شناسی نیز بر قدمت تاریخی این اماکن دلالت دارد.

با این حال، ۱۷ زیارتگاه دیگر منسوب به جعفر طیار در سایر کشورهای اسلامی، شامل

^۱ Sivrihisar

^۲ Eskişehir

سوریه، ترکیه، عراق و افغانستان شناسایی شده است (احتمالاً زیارتگاه‌های دیگری نیز وجود دارد که هنوز معرفی نشده‌اند). از میان این زیارتگاه‌ها، سوریه بیشترین تعداد مزارهای منسوب به جعفر طیار را دارد و پس از آن، ترکیه در مرتبه بعدی قرار می‌گیرد. در افغانستان، دو قدمگاه و در عراق نیز یک مزار منسوب به وی شناسایی شده است. جدول زیر تعداد مزارهای شناسایی شده در هر کشور را نمایش می‌دهد:

نام کشور	اردن	سوریه	ترکیه	عراق	افغانستان
تعداد مزارها	۲	۹	۵	۱	۲

نکات قابل توجه:

۱. بیشتر مزارهای منسوب به جعفر طیار در مناطق علوی‌نشین در غرب سوریه و امتداد جغرافیایی آن در مناطق نزدیک به دریای مدیترانه در جنوب ترکیه (شامل استان‌های انطاکیه و آدانا) قرار دارند. همچنین، در روستای علوی‌نشین «غجر» در منطقه جولان اشغالی نیز مزاری منسوب به وی دیده می‌شود.

۲. عبارت «تشریفه» که اهالی این مناطق برای مزارهای منسوب به جعفر به کار می‌برند، به وضوح نشان‌دهنده باور آنها به نمادین بودن این مزارهاست.

جایگاه قدسی و معنوی جعفر طیار نزد علویان (نصیری) می‌تواند تفسیرگر این تعداد قابل توجه از مزارهای نمادین منسوب به وی در مناطق علوی‌نشین سوریه و ترکیه باشد. باورهای خاص علویان درباره جعفر و برادرانش (فرزندان ابوطالب) که در ادبیات و متون نصیری نیز مشاهده می‌شود، وجود قبور نمادین برای همه آنها در یک زیارتگاه واحد، واقع در یکی از مرتفع‌ترین نقاط کوهستان لاذقیه را توضیح می‌دهد.

در ارتباط با زیارتگاه‌هایی که نگارنده این سطور در کشور سوریه موفق به بازدید میدانی از آنها شده است، شواهد مادی و متنی دال بر اصالت و قدمت بیشتر این زیارتگاه‌ها به دست نیامد. به نظر می‌رسد ساختمان مزارهای منسوب به جعفر طیار در کوهستان‌های غرب سوریه، نسبتاً متأخر بوده و قدمت آنها از دو قرن فراتر نمی‌رود. افزون بر این، برخی از این مزارها — به‌طور مشخص مزار موسوم به بنی‌هاشم — بر اساس خواب و رؤیا شکل گرفته‌اند.

درباره پیدایش سایر مزارهای منسوب به جعفر طیار در مناطقی خارج از حوزه جغرافیایی حضور فرقه علویان یا نصیری نیز می‌توان چنین گفت که با توجه به نقش ویژه جعفر بن

ابی طالب در دوره صدر اسلام، قرابت او با رسول خدا (ص)، و احادیث وارده از پیامبر (ص) درباره فضیلت و جایگاه معنوی منحصر به فرد او به عنوان «ذوالجناحین» و پروازکننده در بهشت، ساخت مزارهای متعدد برای او، مشابه شخصیت‌های مقدسی چون اویس قرنی، ابراهیم ادهم و بایزید بسطامی، امری رایج بوده است.

فهرست منابع:

- «الآثار الإسلامية في بلدتي المؤتة والمزار»، ۱۴۱۰ ق / ۱۹۸۹ م، الموسم، شماره ۴.
 ابن جبیر، محمد بن احمد، بی‌تا، رحلة ابن جبیر، بیروت: دار صادر.
 ابن سعد، محمد بن سعد، ۱۹۸۵، الطبقات الکبری، بیروت: دار بیروت.
 ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، ۲۰۰۲، الاستیعاب فی معرفة الاصحاب، عمّان: دار الاعلام، نوبت اول.
 ابن عساکر، علی بن حسن، ۲۰۰۱، تاریخ مدینة دمشق، بیروت: دار الفکر.
 ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، ۱۹۹۷، البداية والنهاية، قاهره: دار هجر.
 ابن نجار، محمد بن محمود، ۲۰۰۶، الدرّة الثمینة فی اخبار المدینة، مرکز بحوث ودراسات المدینة المنورة.
 بشّاری مقدسی، محمد بن احمد، ۱۹۰۹، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، لیدن: بریل، چاپ دوم.
 بکری، عبدالله بن عبدالعزیز، ۱۹۹۲، المسالك والممالك، الدار العربیة للكتاب.
 بلاذری، احمد بن یحیی، ۱۹۹۶، جمل من انساب الاشراف، بیروت: دار الفکر.
 خامه‌یار، احمد، ۱۳۹۳، آثار پیامبر (ص) و زیارتگاه‌های اهل بیت (ع) در سوریه، تهران: مشعر.
 خامه‌یار، احمد، ۱۳۹۳، الف، «آثار هنری و عمرانی اسماعیلیان بهره هند در عتبات عالیات و زیارتگاه‌های شیعه»، نخستین همایش بین‌المللی میراث مشترک ایران و هند، قم: مجمع ذخائر اسلامی.
 خصیبی، حسین بن حمدان، ۲۰۰۱، دیوان الخصیبی، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
 الخفاجی، ثامر، ۱۳۹۲، المراقد والمقامات البهیة فی الحلة السیفیة، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية.
 خونده، محمد، ۲۰۰۴، تاریخ العلویین و أنسابهم، بیروت: دار المحجّة البيضاء، نوبت اول.
 سامانی، سید محمود، ۱۳۹۵، «جعفر بن ابی طالب»، دانشنامه حج و حرمین شریفین، تهران: مشعر.
 سمهودی، علی بن عبدالله، ۲۰۰۱، وفاء الوفاء بأخبار دار المصطفی، مؤسسه الفرقان للتراث الاسلامی.
 صفدی، خلیل بن ایبک، ۲۰۰۰، الوافی بالوفیات، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
 صفی‌الدین بغدادی، عبدالمؤمن بن عبدالحق، ۱۹۹۲، مراصد الاطلاع علی اسماء الامکنة

- والبقاع، بیروت: دار الجیل.
- طبرسی، احمد بن علی، ۱۹۶۶، الاحتجاج، النجف الاشرف: مطابع النعمان.
- عبدالغنی، محمد الیاس، ۱۹۹۷، بیوت الصحابة حول المسجد النبوی الشریف، المدینة المنورة: مرکز طيبة للطباعة، نوبت اول.
- فاسی، محمد بن احمد، ۱۹۹۹، شفاء الغرام بأخبار البلد الحرام، مکه: مکتبة ومطبعة النهضة الحديثة، نوبت دوم.
- مقریزی، احمد بن علی، ۲۰۰۰، الذهب المسبوك فی ذکر من حج من الخلفاء والملوک، بورسعيد: مکتبة الثقافة الدينية.
- المعجم الجغرافی للقطر العربی السوری، ۱۹۹۰، مرکز الدراسات العسكرية والجمعية الجغرافية السورية والمؤسسة العامة للمساحة، نوبت اول.
- سنجاری، حسن بن یوسف (مکزون)، ۲۰۰۹، دیوان المکزون السنجاری، بیروت: مؤسسة البلاغ.
- المومنی، سعد محمد، ۲۰۱۰، «تربة بهادر بن عبدالله البدری فی مدينة المزار الجنوبي - الکرک»، المجلة الاردنية للتاريخ والآثار، المجلد ۴، شماره ۴.
- المومنی، سعد محمد، ۲۰۱۴، «مدرسة بهادر بن عبدالله البدری فی مدينة المزار الجنوبي - محافظة الکرک»، حوليات آداب عين شمس، مجلد ۲۴.
- مهلبی، حسن بن احمد، ۲۰۰۶، الكتاب العزیزى او المسالك والممالك، دمشق: التكوين.
- نزهة البيت المقدس والشام والأردن، ۱۴۲۰، بمبئی: Safe Labels.
- یونینی، موسی بن محمد، ۱۹۵۴، ذیل مرآة الزمان، حیدرآباد: مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانية، نوبت اول.
- هلالی، سلیم بن قیس، ۱۳۸۶، کتاب سلیم بن قیس الهلالی، قم: دلیل ما، نوبت پنجم.
- الحمیدی، محمد جاسم، ۲۰۰۷، ۸ ژوئیه ۲۰۰۷، «لا كهف فی المناخرا!»، وبسایت روزنامه الفرات.
- العزو، محمد، ۲۷ دسامبر ۲۰۰۹، «الظواهر البركانية فی منطقة الجزيرة والرقعة: المناخر النموذجاً»، وبسایت الرقة.
- میر حسینی، سید علی نقی، ۲۱ سپتامبر ۱۳۸۸، «سانچارک و زیارتگاههای کوه صاف»، وبلاگ آوای سانچارک.
- «دره سرچشمه میدان وردک»، ۲۴ خرداد ۱۴۰۲، وبسایت خبرگزاری فرهنگ.
- صفحه فیس بوک Arap Aleviliği، دسترسی در:

<https://www.facebook.com/hotmailtarsus>.